

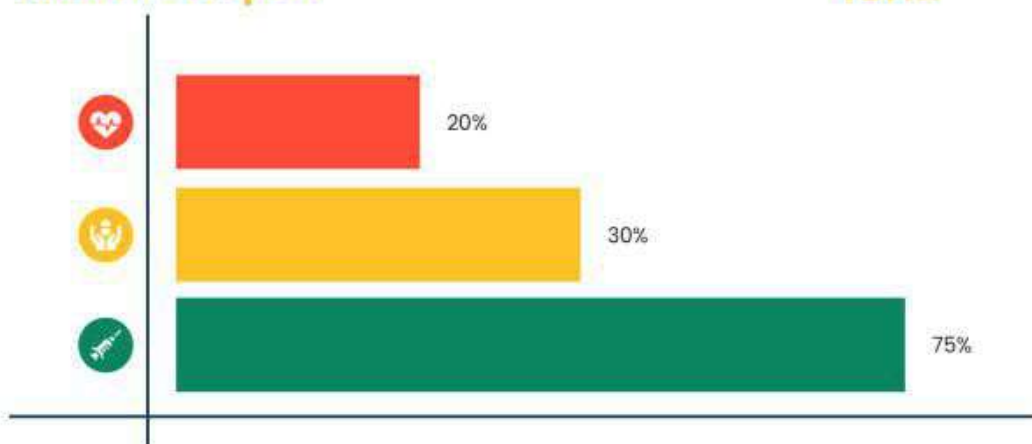
DUNYO ILMIY HAMJAMIYAT YAGILIKLARI, MUAMMO VA YECHIMLAR

Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi

Yo'nalishlari:

Filologiya fanlari
Aniq fanlarni
Tabiiy fanlar
Ijtimoiy va gumanitar fanlar
San'at va sport

Iqtisod fanlari
Huquq fanlari
Texnika fanlari
Tibbiyot fanlari
Tarix

<http://uzconf.uz/index.php/konf>

Jahongir Akramov

Oriental universiteti dotsenti v.b., PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrdagi yirik mustamlakachi davlatlar – Britaniya imperiyasi va Chor Rossiyasi o‘rtasidagi Markaziy Osiyo hududlari uchun olib borilgan siyosiy-diplomatik kurash – “Katta o‘yin” jarayoni turli manbalar va adabiyotlar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: “Katta o‘yin”, Britaniya imperiyasi, Chor Rossiyasi, Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, Xiva xonligi, Birinchi ingliz-afg‘on urushi, Qrim urushi.

Ma‘lumki, XIX asrga kelib Markaziy Osiyo mamlakatlari – Buxoro amirligi, Qo‘qon hamda Xiva xonliklari jahon taraqqiyotidan ajralib, turg‘unlik holatiga tushib qolgan edi. Bu esa, albatta, ularning rivojlanishiga juda katta salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Bu davrda mintaqaga ikki yirik mustamlakachi davlat tobora yaqinlashib kelmoqda edi: biri shimoldan, biri necha asrlardan beri Markaziy Osiyo bilan o‘zaro siyosiy va iqtisodiy aloqalarga ega bolgan, bu davrga kelib qozoq juzlari ustidan o‘z hukmdorligini qaror toptirib bo‘lgan Rossiya bo‘lsa, ikkinchisi janubdan, Hindiston subkontinentida o‘z ustivorligini o‘rnatgan va tizimli ravishda shimolga qarab siljib borayotgan Angliya edi. Shubhasiz, ushbu ikki mustamlakachi davlat ham yangi bozorlarga, xom-ashyo manbalariga, qolaversa, strategik qulay hududlarga ega bo‘lish uchun mintaqani o‘z ta‘siriga olish va o‘z hukmdorligini o‘rnatish maqsadiga erishishga harakat qilishardi. Shu boisdan o‘lka borasida ingliz-rus raqobati vujudga keladi va u butun XIX asr xalqaro munosabatlar tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bolib qoldi. Ingliz-rus raqobati keyinchalik yangi – “Katta o‘yin” nomiga ega bo‘ldi. “Katta o‘yin” atamasi ilk bor Artur Konnoli tomonidan Britaniya va Rossiya imperiyalarining Markaziy Osiyoda gegemonlik uchun strategik raqobatiga nisbatan qo‘llanilgan edi. Keyinchalik u Buyuk Britaniyaning Osiyo qit‘asiga

mustamlakachilik yurishlarini tasvirlagan ingliz adibi va sayyohi R. Kiplingning yozuvchilik mahorati ta'sirida keng tarqaldi [1, 77].

XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyo davlatlari bilan Angliya o'rtasida munosabatlarning o'rnatilishida XVII asr boshida yuzaga kelib, XIX asr o'rtalarigacha faoliyat yuritgan, Buyuk Britaniya tashqi siyosatini belgilashda juda katta ta'sirga ega bo'lgan Ost-Indiya kompaniyasining o'rni e'tiborga molikdir. Ost-Indiya kompaniyasi Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklariga o'z xodimlarining mintaqaviy iqtisodiy va siyosiy holatini o'rganish, karvon yo'llarini tadqiq etish, kerakli joylarning geografik kengliklarini aniqlash va ushbu mamalakatlar hukmdorlarini Angliya bilan siyosiy aloqalar o'rnatishga, ingliz tovarlari uchun o'z bozorlarini ochib berishga ko'ndirish vazifalari bilan yubordi [2, 9]. Shunday xodimlardan biri hind sayyohi Mir Izzatulloh bo'lib, u o'z esdaliklarini "Mir Izzatullohning 1812–1813-yillarda Markaziy Osiyoga qilgan sayohati" nomli asarida yozib qoldirgan edi. Asarda yozilishicha, Ost-Indiya kompaniyasi rahbariyatining mas'ul xodimi Uilyam Murkroftning topshirig'iga binoan Said Mir Izzatulloh Buxoro amiri bilan yaqin munosabatlar o'rnatishi lozim edi [3, 46-47]. 1825-yili Markaziy Osiyoga kelgan Murkroft ham, 1832-yilda Buxoroga tashrif buyurgan Aleksandr Byorns ham aslida Ost-Indiya kompaniyasi xodimlari edi. Bu ekspeditsiyalardan ko'zlangan asosiy maqsad bajarildi – xonliklarda inglizlarga tarafdor guruh vujudga keltirildi.

Ingliz-Rus ixtilofining yaqqol belgilaridan biri Buyuk Britaniya bu masalani hal etishda Rossiyaning Hindistonga "xavf solayotgani"ni niqob qilib, o'z foydasi yo'lida har qanday vositani qo'llashga tayyorligida ko'rinadi [4, 197]. Shubhasiz, Angliya "ingliz tojining gavhari" bo'lmish Hindistonni mahkam qo'lda tutib turishga harakat qilardi va boshqa har qanday mustamlakachi davlatning Hindiston chegaralariga yaqin joyda paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasdi. Shu bois Chor Rossisiyaning Markaziy Osiyoda faollashuvi ingliz hukumatini ancha tashvishlantirib qo'ydi. Britaniya Hindistoni bilan Markaziy Osiyo o'rtasida oraliq hudud sifatida Afg'oniston qolgan edi. Yevroosiyoning janubiy yoyi o'sha paytda

ikki taraflama muhim vazifani bajargan. Birinchidan, bu Britaniya Hindistoniga bo‘ladigan xavfqa qarshi qulay maydon sifatida xizmat qilgan; ikkinchidan, u imperiya ikki qismning bir biri bilan aloqa qiluvchi hayotiy muhim, lekin qaltis bo‘lgan yo‘lni mustahkamlashi kerak edi [5, 51]. Shuning uchun Angliya Afg‘onistonda o‘z hukmronligini o‘rnatishga qaror qildi. Lekin dastlabki jiddiy qadam – birinchi ingliz-afg‘on urushida (1838–1842-yillar) inglizlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi va Afg‘onistondan o‘z qo‘shinlarini olib chiqib ketishga majbur bo‘ldi. Rossiyaning Angliya harakatiga bergan javobi – Perovski yurishi (1839) ham natijasiz tugadi.

XIX asr 50-yillarida Qrim urushi (1853–1856-yillar) tufayli Chor Rossiyasining Qora dengizdagi va Bolqondagi ta’siri ancha susaydi, shu bois Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlariga bo‘lgan qiziqishi yanada kuchaydi. O‘z navbatida, 1857–1859-yillarda bo‘lib o‘tgan Hindistondagi milliy-ozodlik qo‘zg‘olonidan qattiq cho‘chib qolgan Angliya hukumati XIX asrning 60-yillarida Chor Rossiyasining Markaziy Osiyodagi faol harakatiga qarshilik ko‘rsata olmadi. Lekin 1865-yili Toshkent, 1868-yili Samarqand ruslar tomonidan bosib olingach, ayniqsa, ingliz sayyohi G.Roulinsonning 1868-yilda ingliz parlamentiga yo‘llagan, ruslar Hirotni egallab, Qandahorgacha yurish qilib borishi mumkinligi to‘g‘risidagi fikrlari o‘rin olgan maktubidan so‘ng ingliz hukumati shoshilinch ravishda Chor Rossiyasi bilan Britaniya Hindistoni o‘rtasida “bufer zona” yaratish borasida Rossiya davlati bilan muzokaralar olib bordi. Ushbu “bufer zona” Afg‘oniston bo‘lishi kerak edi. Ammo 1873-yili Xiva, 1876-yili Qo‘qon xonliklari ruslar tomonidan egallangach, Angliya yana bir jiddiy qadam qo‘ydi – ikkinchi ingliz-afg‘on urushi (1878–1880). Biroq Angliya Afg‘oniston ustidan qisman protektorat o‘rnatishi bilan cheklanishga majbur bo‘ldi. Bu orada ruslar turkmanlarni bo‘ysundirdilar. 1885-yili mart oyida Toshko‘pir yonida yonida rus qo‘shinlari bilan afg‘on qo‘shinlari o‘rtasida to‘qnasuv sodir bo‘lib, unda ruslar g‘alaba qozondi. Bu “Katta o‘yin” ning eng keskin pallasi edi. Lekin bir jihatni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, garchi ingliz-rus raqobati davrida qarama-qarshilik doimo avj olib turgan

bo'lsa ham, ammo bu hech qachon ikki tomon o'rtasida urush holati darajasiga yetib bormadi. Diplomatik muzokalar natijasida Eron–Chor Rossiyasi, Chor Rossiyasi–Afg'oniston chegaralari belgilandi. 1895-yili so'nggi chegara istehkomlari Pomir bo'ylab o'tkazildi. Bular hozirgi Eron–Turkmaniston, Afg'oniston–O'zbekiston, Tojikiston – Afg'oniston hamda Afg'oniston-Turkmaniston chegara chiziqlaridir.

Shunday qilib, Afg'oniston Osiyodagi Rossiya va Britaniya imperiyalari mulklarini bir-biridan ajratib turuvchi “bufer zona” ga aylandi. 1907-yili 31-avgustda Angliya-Rossiya Bayonotnomasi imzolanishi bilan “Katta o'yin”ning birinchi bosqichi yakunlandi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. – Тошкент: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2005.
2. Хидоятлов Г.А. Британская империя в Средней Азии. – Ташкент: “Фан”, 1981.
3. Отаева N. Mir Izzatullohning Markaziy Osiyo sayohati // Moziydan sado, №4, 2008.
4. Аҳмаджонов Ғ.А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Тошкент: ЎАЖБИТ, 2003.
5. Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в контексте геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. – Ташкент: “Фан”, 2005.